

INTELLIGENCE ACTIVITIES OF RUSSIAN GENERAL A. N. KUROPATKIN IN ISTANBUL

Gülнар KARA *

* Bitlis Eren Üniversitesi

E-mail: gulnarkara06@gmail.com

Copyright © 2016 Gülнар KARA. This is an open access article distributed under the Eurasian Academy of Sciences License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

ABSTRACT

Connecting the Black Sea to the Mediterranean, the Turkish Straits have always been of great importance in terms of economy, military and politics. To own the Turkish Straits and İstanbul was one of the primary desires of Russians. In the 19th century, Russia considered the weakening of Ottoman Empire as an opportunity and thought that it is now the time to take firm actions. To that end, they established a navy in the Black Sea and took some measures. Especially after the war of 1877-1878, this issue had never fell of the agenda of Russian government. The Russian government had sent spies at periodically in order to calculate the possible success rate of an attack against the Bosphorus and İstanbul and the extent of military force required for that and to determine the most suitable locations for assault. General A. N. Kuropatkin, one of these spies, visited İstanbul in 1886 with a false name and gathered intelligence. This study will cover the explorations made by A.N. Kuropatkin in the Bosphorus and their consequences based on his own memories.

Keywords: Keywords: Bosphorus, A. N. Kuropatkin, Russian intelligence mission, Turkish military engineers.

RUS GENERALİ A. N. KUROPATKİN'İN İSTANBUL'DAKİ İSTİHBARAT FAALİYETLERİ

ÖZET

Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan Türk Boğazlarının iktisadî, askerî ve siyasî bakımdan her zaman büyük önemi olmuştur. Boğazlara ve İstanbul'a sahip olmak Rusya'nın başlıca arzularından biri idi. 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlamasını fırsat olarak gören Rusya, artık kararlı adımlar atma zamanının geldiğini düşünüyordu. Bunun için Karadeniz'de askeri bir donanma kurmuş, bazı tedbirler almıştır. Özellikle 1877-1878 Savaşı'ndan (93 Harbi) sonra bu mesele Rusya hükümetinin gündeminden hiçbir zaman düşmedi. Rus hükümeti, Boğaz ve İstanbul'a yapılacak saldırının başarılı olma ihtimali oranını,

ne kadar askerî kuvvet gerekli olacağını hesaplamak ve denizden çıkartma yapmak için en uygun noktaları belirlemek için belirli aralıklarla ajanlar gönderiyordu. Onlardan biri General A. N. Kuropatkin, 1886'da sahte isimle İstanbul'a gelerek istihbarat toplamıştır. Bu çalışmada A. N. Kuropatkin'in kendi anılarından istifade etmek suretiyle onun İstanbul Boğazı'nda yaptığı keşifler ve neticeleri söz konusu olacaktır.

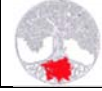
Anahtar Kelimeler: Anahtar kelimeler: İstanbul Boğazı, A. N. Kuropatkin, Rus istihbaratı, Türk istihkâmları.

GİRİŞ

18. Yüzyıldan itibaren Rusya, açık denizlere çıkabilmek için Baltık Denizi ve Karadeniz yönünde ilerleme çalışmalarına ağırlık vermiştir. Rusya'nın bu siyaseti birçok defa Osmanlı-Rus çatışmasına yol açmıştır. 18. Yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin zayıflamasını fırsat bilen Rusya, Osmanlı Devleti'nden önemli miktarda topraklar ile ticarî hak ve çıkarlar kazanarak güneye doğru genişlemiş, gittikçe büyüyen bir tehlike olmaya başlamıştır. Çar I. Nikolay'ın başlıca amacı, Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırarak Boğazlara yerleşmek ve Balkanlara hükmetmektir. Rusya'nın takip ettiği Osmanlı politikasının esası şuydu: Osmanlı devleti parçalanmalı, İstanbul ve Boğazlar mutlaka Rusya'nın hissesine düşmeliydi. (Kocabaş, 1989:245). Rusya'nın Türkiye üzerindeki ihtiraslarının artması Batı devletlerini harekete geçirmiştir. Londra Konferansı (1841) Rusya'nın Hünkar İskelesi Antlaşması (1833) ile elde ettiği Boğazlar üzerindeki üstünlüğüne son vermişti, Paris Antlaşması (30 Mart 1856) da Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü Avrupa devletlerinin güvencesi altına almıştır. Rusya buna cevap olarak Panslavist hareketleri körükleyerek bunu kendisinin politik emelleri için kullanmaya başlamıştır. Özellikle Balkanlar üzerine yoğunlaşan Panslavist hareketin Osmanlı devletindeki önemli liderlerinden Rus büyükelçisi İgnatiyef¹, Balkanlar'daki ayaklanmalar ve parçalanmalar, 93 Harbi'nin başlaması ve Osmanlı Devleti'ne ağır darbe vuran Ayastefanos Antlaşması'nın (1878) imzalanmasında başrol oynamıştır. Türkiye'nin parçalanması konusunda bir proje hazırlayan İgnatiyef, Rumeli'nin Rusya'nın himayesinde bir konfederasyon getirilmesini tasarlıyordu. (Toprak, 2013:131-147) Rusya'nın Batı devletlerinin baskısıyla 93 Harbindeki zaferinin kazançlarından Berlin Kongresi'nde (1878) önemli ölçüde vazgeçmek zorunda kalması Rus kamuoyunda kızgınlık yaratmıştır. Artık Rusya'da Avrupa düşmanlığı çığ gibi büyümüş, her şeye rağmen İstanbul ve Boğazların güç kullanarak işgal edilmesi fikirleri yaygınlaşıyordu. 1882'de İstanbul'daki Rus elçisi Nelidof² "Boğazları İşgal Projesi"ni sunmuş ve bunun Rusya için önemi ve nasıl gerçekleştirilmesi gerektiğini ayrıntılı şekilde anlatmıştır. Rus hükümeti uygun fırsat doğduğunda bu projeyi hayata geçirmek için askerî hazırlıklarla birlikte istihbarat çalışmalarına da hız vermiştir. 1881'de Rus mayın uzmanlarından S. O. Makarof, İstanbul'da Boğazlar hakkında bilgiler toplayarak, İstanbul

¹ Panslavizm yanlısı Rus diplomat ve devlet adamı, 1864-1877 yıllarda Rusya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi. İgnatiyev'in İstanbul'daki faaliyetlerini kaleme aldığı anıları için bkz. Timoşçuk.V (1914), Zapiski Grafa N. P. İgnat'yeva o Ego Prebyvanii v Konstantinopole v 1864-1876 g. // Russkaya Starina, no.4. 1914.

² 1883-1897 yıllarında Rusya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi.

Boğazi'na mayın döşenmesi için uygun yerleri araştırmış, hatta gizli denemeler yapmıştır.³ Ayrıca Türk istihkâmları hakkında incelemeler yaparak, “resmi olmayan yollarla” elde ettiği haritaları Rusya'ya göndermiştir. (Semano, 1972:93). 1886'da sahte isimle İstanbul'a gelen General A. N. Kuropatkin de benzer çalışmalar yapmıştır. Rus Çarı'nın istihbarat toplamak için onu seçmesi, Kuropatkin'in uzun süre Orta Asya'da başarılı çalışmalarının ve Türk halklarının örf-geleneklerini, zayıf ve güçlü taraflarını iyi bilmesinden kaynaklanıyordu.

A. N. KUROPATKİN KİMDİR?

Rus Generali Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin'in hayatının önemli dönüm noktaları birçok defa Türk tarihi ile kesişmiştir. Rus ordusunda 60 yıla yakın görev yapan A. N. Kuropatkin, XIX. Yüzyılın sonu, XX. Yüzyılın başlarındaki Rusya'nın tüm savaşlarına katılmış, başarılı çalışmaları için birçok defa Rus hükümeti tarafından ödüllendirilmiştir. Emekli subay bir babanın oğlu olarak 1848'de Rusya'nın Pskov eyâletinde dünyaya gelmiştir. 1866'da Askeri okulu tamamladıktan sonra askerî kariyerine ilk görev yeri Türkistan Askeri Valiliğinde başlamıştı. 1867-69 yıllarında Çarlık Rusya'nın Buhara ve Semerkant'ı işgal operasyonlarına katılmıştır. 1874'de Askeri Akademi'yi birincilikle tamamlayan Kuropatkin, Almanya, Fransa, Cezayir'de farklı görevlerde bulunmuştur. Cezayir'in işgalini kolaylaştırmak için edindiği tecrübeleri Orta Asya'nın işgalinde kullanılması için bir rapor sunmuştur.⁴ (Marshall, 2006:52-55). 1875'de geri döndükten sonra tekrar Türkistan Askeri Bölgesine görevlendirilerek, Orta Asya'da bir dizi operasyonlara katılmıştır. 1876'da onu Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi veren Kaşgar bölgesinin hükümdarı Yakup Beg'e gönderilen elçiliğin başında görmekteyiz.⁵ (Yazıcı ve diğerleri, 2008, s. 234). 1877-78 Rus-Osmanlı Savaşı başladığında Rus ordusunun Balkan cephesinde Plevne, Lofça, muhaberelelerine katılarak ağır yaralanmıştır. Hatta Rus gazetesindeki şehitler listesinde onun da adı vardı. Savaş bittikten sonra albay rütbesiyle Genelkurmay Karargâhında Asya Departmanı başkanı olarak çalışmış, ancak çok geçmeden üçüncü defa Orta Asya'ya tayini çıkmıştır. 1880-81 yıllarında Ahalteke bölgesinin işgalinde Göyüktepe Kalesini ele geçirerek, Türkmenlerin yenilgisinde büyük rol oynamıştır.⁶ (Saray, 1994:126-129) 1883-1890 yılları arasında Genelkurmay Karargâhında çeşitli görevler yapan Kuropatkin, Türkistan'da ortaya koyduğu başarıları ve sunduğu projeleri ile Çar III. Aleksandr'in dikkatini çekmiştir. 1890-1897 yıllarında Hazar Eyaleti başkanı iken bölgenin gelişmesi için gösterdiği çabaları da dikkate şayandı. Bölgenin şehirleşmesi, tarım ve ticaretin gelişmesi, Rusya'nın iç bölgelerinden getirilen göçmenlerin yerleştirilmesi, okulların açılması onun yöneticilik becerilerini ortaya koyuyordu. 1898'de Çar II. Nikolay tarafından Savunma

³ Ünlü Rus okyanus bilimcisi, mayın uzmanı, amiral. 1877'de Osmanlı vapuru olan “İntibah” gemisinin otomatik tahrikli torpidoyla batırılması onun işiydi. 1881-82'de Rus elçiliğinin “Taman” gemisinin kaptanı olarak İstanbul'da gizli görevler yapmıştır. 1 Ağustos 1882'deki raporunda Makarof, «İstanbul Boğazi'nda mayınları yerleştirilmesi başarıyla gerçekleşti. Mayınları 30 sajen (64 metre) derinlikte birkaç defa yerleştirdik ve geri topladık” diyordu. (RGAVMF, fond. 410, opis. 2, d. 4084, l. 102 // A. Şirokorad, Liçnost: Stepan Makarof. Morskoy Diversant i Hidrolog, 2011).

⁴ Kuropatkin, Cezayir anılarını “Aljiriya” yazısında kaleme almıştır. (Aljiriya, SPb, 1877.)

⁵ Kaşgar'a seferi için bkz. Kaşgariya, SPb, 1879.

⁶ Bu operasyonlar hakkında anıları için bkz. Zavoyevaniye Turkmenii (Pohod v Ahal-teke v 1880-81), SPb, 1899.

Bakanı olarak atanan Kuropatkin, ordunun yeniden yapılandırılması için bir takım reformlar yapmıştır. 1904-1905 Rus-Japon savaşı, onun askerî kariyerinin söndüğü yıllardı. Rus ordusunun Başkomutanı olarak savaşta kararlılık gösterememesi daha sonra çok eleştirilecekti (Kurat, 1999:131). Savaşın mağlubiyetle sonuçlanmasının faturası ona çıkmıştı ve görevinden alınmıştır. Uzun süre devlet işlerinde aktif görev almayan Kuropatkin, kendi anılarından oluşan yazılarını kaleme almıştır. Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivinde General A. N. Kuropatkin'in 800.000 sayfalık dosyası bulunmaktadır.⁷ Birinci Dünya Savaşı gelip çattığında A.N. Kuropatkin cephede görev almak için birkaç defa Çar II. Nikolay'a dilekçe vermiştir. Uzun uğraştan sonra ancak 1916'da Kuzey cephesinin komutanlığını üstlenen Kuropatkin, Temmuz 1916'da Orta Asya'da isyanların patlak vermesiyle Türkistan Askeri Valisi olarak bölgeyi yatıştırması için gönderilmiştir. Çarlık hükümetin düştüğü haberini de buradayken almıştı ve haberi oldukça iyi karşılamıştır. Yine de Taşkent'teki Sovyet hükümeti tarafından tutuklanan Kuropatkin'e çok geçmeden Peterburg'a dönmesine izin verilmiştir. 1918'de de emekli olduktan sonra kendi çiftliği bulunan köye yerleşen emekli general vefatına kadar burada yaşamıştır. Rusya tarihinde General A. N. Kuropatkin yetenekli sivil ve askerî yönetici olmasıyla birlikte, kararsız, risk almayan komutan olarak akıllarda kalmıştır.

GENERAL A. N. KUROPATKİN'İN ANILARINDAN: TÜRKİYE'YE İSTİHBARAT MİSYONU⁸

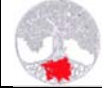
1885 yılında patlak veren Balkan Yarımadası'ndaki olaylar⁹, Rusya'nın Türklerle 1877-1878 Savaşı'ndaki zaferi ve Berlin Kongresi kararlarına esasen oluşan düzeni sağlamada çaresiz kaldığını ispat etti. Çar III. Aleksandr döneminde millî politikada gerçekleşen değişimler Rusya'nın Balkan ülkeleri ve Türkiye'ye karşı daha net tutum almasına zorluyordu. Balkan Yarımadasındaki Rusya'nın çıkarlarını sadece diplomatik yollarla savunmak diğer devletlerin (buna sadece Almanya ve İngiltere değil, Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan, Romanya da dahil) arasındaki rekabetten dolayı zorlaşmıştı. 1877 yılına kadar olduğu gibi Moldova ve Volhinya üzerinden asker çıkarmak suretiyle Balkan ülkeleri ve Türkiye'ye nüfuz etmesi ise Romanya'nın 1878'de onlardan Bessarabya zorla alındıktan sonra Rusya'ya düşmanlık beslemeye başlamasından dolayı, ayrıca Avusturya'nın Rusya'ya karşı Üçlü İttifak'a¹⁰ dahil olması neticesinde mümkün olmuyordu. Dolayısıyla eskiden olduğu gibi Balkan Yarımadası'na Romanya üzerinden ulaşmak artık tehlikeli olmuştu. 1886'da Karadeniz'deki Rus askerî donanması güçlü değildi. Bundan dolayı kendi çıkarları için burada söz sahibi olmayı arzulaması doğaldı. Rusya'nın eskiden beri Karadeniz'i iç deniz yapma arzusu, Türkiye ile savaşlar yapmasına rağmen, 19. Yüzyılda da çözüme kavuşmadı, hatta daha da geriledi. Rus

⁷ Onun başlıca çalışmaları farklı tarihlerde yayınlanmıştır. Örneğin, Aljiriya., SPb, 1877; Kaşgariya, SPb, 1879; Lofça, Plevna i Şeynovo, SPb, 1881; Zavoyevoniyе Turkmenii (Pohod v Ahal-teke v 1880-81). S Oçerkom Voyennyh Deystvii v Sredney Azii s 1839 po 1876, SPb, 1899; Svedeniya o Persii i Afganistane, SPb, 1902, Otçet Generala-Adyudanta Kuropatkina. (O Deyatelnosti Russkoy Armii vo Vremya Russko-Yaponskoy Voyny), t. 1-4, SPb, 1906; Zadaçi Russkoy Armii, t. 1-3, SPb, 1910; Russko-Kitayskiy Vopros, SPb, 1913.

⁸ Kuropatkin'in bu anısı 1995'de V. A. Avdeev tarafından yayınlanmıştır ve tarafımdan Rusçadan tercüme edilmiştir. Bkz: Avdeev V. A., (1995) Ternovy Venets Generala A. N. Kuropatkina // Voyenno-İstoriçeskiy Jurnal, no. 4.

⁹ Berlin Antlaşması'nın (1878) Balkan Yarımadasında barış getirememesinden dolayı Sırbistan ve Bulgaristan arasında çıkan savaştan bahsedilmektedir. Bu da Avusturya ve Rusya'nın arasında gerginliğe sebep olmuştu.

¹⁰ Üçlü İttifak, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın dahil olduğu ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar süren (1882-1914) askeri ittifaktır.

kanı ile bağımsızlıklarına kavuşan Romanya ve Bulgaristan da Türkiye gibi Karadeniz’de askerî donanma bulundurmaya istiyordu. 1878’de Rus ordusunun Konstantinopolis’in dibindeyken Bosfor Boğazına¹¹ sahip olmamasına dair pişmanlıklar gün geçtikçe artıyordu. Benim “Rusya, Ruslar içindir. Rus Ordusunun Vazifeleri” isimli eserimde neden İstanbul ve Çanakkale Boğazı’nı ele geçirmenin gerekmediği, onun yerine Karadeniz’e girişi kapatacak şekilde savunma pozisyonu almamız daha doğru olacağı ayrıntılı şekilde anlatılmıştır. Eğer 1878’de Rus ordusu İstanbul Boğazına yerleşseydi, Rusya, Berlin Kongresi utancını yaşamazdı.

1885’teki Balkan Yarımadasındaki olaylar burada ne kadar “yanıcı madde” biriktiğini ortaya koydu. Almanya’nın İstanbul ve Anadolu’daki faaliyetleri de Rusya’nın çeşitli beklenmedik olaylara hazır olması gerektiğini gösteriyordu. Almanya’nın Türkleri istismar etmek niyetinin ortaya çıkmasından sonra Türkiye ile arasının açılması buna örnek olabilir. Türklerin Rusya’dan yardım istemesi de ihtimaller arasındaydı, bu durumda İstanbul Boğazına savaşız da sahip olabilirdik. Tüm bu ihtimaller gerek olduğu takdirde İstanbul Boğazı veya Karadeniz’in başka noktalarına çıkartma yapabilmek için Odessa Askeri Bölgesinde hazırlıkların hızlandırılması zorunluluk oldu. Karadeniz askerî donanmasını güçlendirmek için ödenekler ve krediler ayrıldı. Genelkurmay Karargahında İstanbul Boğazı’nın istihkâmları hakkında bilgiler yeterli değildi. Bu eksikliklerin belirlenmesi ve giderilmesi için çalışmaların yapılması, İstanbul Boğazı’nı ele geçirdiğimiz durumda en az ne kadar asker gerektiğini belirlemek için Çar’ın emriyle ben görevlendirildim. Ancak bu gizliliğini gerektiriyordu, dolayısıyla “hizmetin yararı” için gizli ajan veya casus rolünü üstlenmem gerek oldu. Faaliyetlerimi ancak (askerî) kıyafetimi değiştirerek sahte isimle yapmam mümkündü. Türk istihkâmlarının krokileri ile yakalanmak Türkiye’de direkt darağacına götürecekti. İstanbul’daki elçimizin beni savunması beklenemezdi: hatta onun benim gelişimden haberi bile olmaması gerekiyordu. Ben sadece, o da yakalanmam durumunda değil, çalışmalarına yardım etmesi için, İstanbul’daki bizim askerî ataşemiz General Filippof ile onun yardımcısı Çiçagof’a güvenebilirdim. Ayrıca askerî ataşe ile de ancak gizli görüşebilecektim.

Peterburg’da bana 17 Mart 1886 tarihli ve Peterburg Valisi Korgeneral Trepof’un imzasını taşıyan Aleksandr Nikolayeviç Yalozo adına yurtdışı pasaportu verildi. Odessa’ya geldikten sonra şehrin Askeri Bölge Karargâhının başkanı Protopopof’un önerisi ile Türkiye vatandaşı olan Ahmet Zakirof’u rehber olarak aldım. Bana ihanet etmesini önlemek için Ahmet’in ailesi kendisinin de izniyle Feodosya’da rehin tutuluyordu. İstanbul’a ben hayvan tüccarı olarak gelmem gerekiyordu.

Sivil kıyafetlerimi giyip, iki tane tabancayı ceplerime koyduktan sonra Mart ayında İstanbul Büyükdere’deki henüz açılmamış olan elçiliğimizin yazlığında inmek üzere küçük bir gemiye oturdum. Gemi iskeleden ayrıldıktan sonra güverteye gezinmeye çıktığımda kaptanla karşı karşıya geldim. Bana kucağını açarak: “Kıymetli Aleksey Nikolayeviç! Burada ne yapıyorsunuz?” diye sarıldı. Şansıma yanı başımızda kimse yoktu. Ben de onun boğazına yapıştım ve kulağına susmasını fısıldadım. Böylece sırrım ortaya çıktı, ancak henüz tehlike yoktu. Geminin kaptanı emekli deniz subayı Maksimof idi, Rus-Türk Savaşı sırasında General

¹¹ Orijinal metinde Konstantinopol ve Bosfor olarak geçtiği için o şekilde yazılması uygun görülmüştür. Bundan sonrasında İstanbul ve İstanbul Boğazı olarak verilecektir.

Skobelev'in¹² birliğinde gazetecilik yapmıştı. Kendisi iyi bir insandı, akli başında, eğitilmiş, cesurdu, ancak huzursuz bir ruha sahipti, her yere gitmiş, her türlü işi denemişti, ancak bir türlü mutlu olamıyordu. Emekli olduktan sonra gazetelerde çalışmıştı ve "Novoye Vremya" gazetesi tarafından savaş muhabiri olarak gönderilmişti. İçten ve gerçekleri yazıyordu. Skobelev'in birliğindeki diğer gazeteci Nemiroviç-Dançenko¹³ gibi güzel yazmasa da, ki onun bazen abartıya kaçtığı oluyordu, abartılı cümleler kurmuyordu. Savaşın sonuna Maksimof, özel Rusya Gemicilik ve Ticaret Şirketine¹⁴ işe girmişti ve tekrar eski mesleğine dönmüştü. Akşamleyin ikimiz Skobelev'i, Lofça, Plevne, Şıpka muhaberelelerini hatırlayıp uzun uzun konuştuk.... İstanbul Boğazı'nın girişinde sabaha kadar bekleyip, güneşin ilk ışınlarıyla birlikte Boğaza girdik. 1875'te, yani tam 11 sene önce Cezayir'den dönerken buradan geçmiştim. Yine de gördüğüm muhteşem manzaradan gözümü alamadım. İstanbul Boğazı'nın bir gün Rusya'nın olacağı sevincinden kalbim neredeyse duracaktı. Boğazın uzunluğu aşağı yukarı 30 verst¹⁵, genişliği 250 sajenden¹⁶ 3 verste kadardır. Dar yerlerinde derinliğinin 60 sajene kadar olması, ancak 25 sajenden az olmaması onu gemi taşımacılığı için kullanışlı yapıyordu. Kıyıları dik yamaçlı (deniz seviyesinden 700-900 feet yüksek) ve kıvrımlıdır. Çevre çizgisi sürekli değişiyordu: bazen suyun yanında küçük bir toprak parçası bırakarak dikine aşağı iniyor, bazen birkaç teras oluşturuyor. Deniz tarafından bazalt kayalar İstanbul Boğazı'na girişteki kıyıları kapatıyor. Kuzey tarafı ise derin vadilerle kesilmiş arazilere dayanıyor.

İstanbul Boğazı'nın bu bölgesinde seyrek yerleşmiş ahalinin genel olarak ya suyun tam yanında, ya da teraslarda yaşıyorlar. Bitki dünyası çok çeşitlidir: selvi ağaçları, yemyeşil çam ağaçları, meşe ağaçları, üzüm, şeftali ve kayısı bağları çokça bulunmaktadır. Yeşilliklerin farklı türleri gözü okşuyordu. Ancak İstanbul Boğazı kıyılarının en güzel eserleri binlerce yıl boyunca insan eliyle yapılmıştır. Eski Yunan ve Roma kültürlerinin kalıntıları kalan devasa şatolar, manastırlar, saraylar, ki bazıları Türkler tarafından eski tip istihkâmlara çevrilmiştir ve kısmen harap durumdadır. Hâlâ savunma için kullanılan şato surları ve mazgallar dışında Türkler İstanbul Boğazı'nın kuzey kısmında her iki kıyıda modern topraklarla donatılmış güçlü istihkâmlar inşa etmiştir. Ayrıca kuzey sahillerinde birkaç saray gibi zengin yalılar inşa edilmiştir, onların bembeyaz duvarları yeşillikler arasında göze çarpıyordu. İstanbul Boğazı kıyısındaki Türk köyleri fakir olsa da manzarası çok güzeldi. Onlardan en büyüklerinden biri Boğaz'ın kuzeyindeki Büyükdere'de bizim elçinin yazlığı ve Beykoz semti bulunmaktadır. Boğaz çok

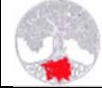
¹² Savaş alanında hep beyaz üniforma ve beyaz atla görünmesiyle "Beyaz General" lakabıyla anılan Skobelev, Orta Asya'nın işgalinde önemli rol oynamıştır. 1877-1878 Rus Osmanlı savaşında Avrupa cephesinde görevlendirilen Skobelev, Edirne ve Yeşilköy'ü ele geçirmiş, Osmanlı devletini ateşkese zorlamıştır.

¹³ Ünlü Rus gazeteci ve yazar. Savaş döneminde "Novoye Vremya" gazetesinin savaş muhabiri idi. Bolşevikler hükümeti iktidara geldikten sonra yurtdışına gitmiştir.

¹⁴ 1856'da kurulmuştur. Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya Karadeniz'de askeri donanma bulundurma hakkını kaybettikten sonra dolaylı yollara başvurmuştu. Böylece yeni kurulan şirketin (ROPiT) amacı sadece gemi ticaretini geliştirmek değildi. Şirket savaş döneminde askeri faaliyetler de yapabilecek ticaret gemileri inşa etmesi, ayrıca Karadeniz donanmasını hızlı bir şekilde tekrar yapılması için gerekli limanlar, tersaneler yapımını da üstlenmesi gerekiyordu. (Bkz. Grebtsova. İ. S., "İstoçniki İzuçeniya İstorii Aktsyonerskoy Kompanii ROPiT" // Zapiski İstorichnogo Fakultetu Odeskogo Derjavnogo Universitetu im. İ. İ. Menşikova, Odesa, 1997, no.4, s. 166-172).

¹⁵ Verst, bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1,066,8 kilometre veya 3500 feete karşılık gelmektedir.

¹⁶ Sajen, eski Rus uzunluk ölçü birimidir. 1835'te Çar II. Nikolay'ın emriyle 1 sajen, 7 İngiliz feetine eşit, yani 2,1336 metre olarak kararlaştırılmıştır. 1924'te Sovyetler Birliğinin metre sistemine geçmesiyle kullanımdan kaldırılmıştır.

canlıdır: her türlü büyüklükteki buharlı gemiler, yelkenliler, Türk filikaları, balıkçı kayıkları dolup taşıyor.

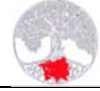
Rehberim Ahmet'le birlikte Büyükdere'de indim ve onun tanıdıklarının birinin mütevazı evine yerleştim. Günün kalanını etrafı incelemek, atlar kiralamak ve ev sahibi ve komşularından satılık hayvanlar hakkında bilgi almakla geçirdim. Sonra birkaç gün boyunca Ahmet'le birlikte atla Boğaz'ın Avrupa Yakası'nda Tarabya bölgesinde, güneyde Belgrad ormanları, oradan batıda Çatalca köyüne kadar gezinti yaptım. Bulduğum yer hakkında az çok bilgi sahibi olduktan sonra avlanma bahanesiyle buraları yaya olarak dolaşmaya başladım ve güney ve batı cephelerde Rus mevzileri hattına geçmesi gereken noktaları belirlemeye başladım. Bir haftadan fazla Avrupa Yakası'nda çalıştıktan sonra ben Konstantinopolis'e gelerek Filipof ile görüştim. Oradan Çiçagof'la birlikte döndüm. İkimiz Boğaz'ı geçerek Beykoz'dan başlayarak Asya Yakası'ndaki mevzileri belirleme işlerine başladık. Çiçagof'un Türk hükümetinden aldığı avlanma ruhsatı vardı, biz de tüfeklerimizle yaya olarak günde 20-30 verst yürüyerek Boğaz ve güneyde İncirköy'e kadar uzanan Riva Nehri arasındaki araziye inceledik. Birkaç gün çalıştıktan sonra Avrupa Yakası kıyılarına geri döndük. Sonraki iki gün boyunca Çiçagof'la birlikte daha önce benim belirlediğim mevzileri gezdik. Çok tartışıyorduk, ancak sonunda bir anlaşmaya varıyorduk. Çiçagof gittikten sonra ben iki haftadan fazla kendi başıma çalışmaya devam ettim. Oldukça zor bir işti, her zaman tetikle olmak, notlarımı şifreyle yazmam gerekiyordu. Yanımda tutuklandığım takdirde beni ele verecek harita, her hangi bir resim veya çizim olmamasına dikkat etmem gerekiyordu. Arazi, gizli çalışmamın yapılması için uygundu: ahali, yollar ve köylerin sayısı azdı, bitki örtüsü kalındı. Ayrıca, kıyı yollarını takip ederken tüm Türk istihkâmları rahatlıkla görülüyordu. İstihkâmların şekli ve kaleler, topların sayısı, hatta muhtemel kalibresini bile hafızada tutmak kolaydı. Akşamları gördüklerimi not tutmam ve özenle çift (gizli) tabanlı bavulda saklamam gerekiyordu. Boğazı iyi inceleyebilmek için yaşlı bir Türk balıkçıyla arkadaşlık kurdum. Boğazın derin olması balık tutmayı zorlaştırıyordu, biz yine de demirleyerek küçük kayıktan olta atıyorduk. Tahtaların ucuna kurşun bağlanıyordu, yukarısında ise 10-15 yemli çengeller takılıyordu. Diğer ucu elimizde bulunuyordu. Hızlı akıntıya rağmen balık yakalandığında hissedebiliyorduk. Bu şekilde biz birkaç gün içinde İstanbul Boğazı'nın tüm kuzey tarafını dolaştık.

Üç defa çok tehlikeli duruma düştüm. İlkinde Ahmet ikimiz atla Büyükdere'ye dönüyorduk. Bir köyün yakınlarında yolun her iki tarafında oldukça yüksek balçık duvarların arkasında koyunlar otlanıyordu. Birkaç tane kurt köpeği duvarlardan atlayarak bize saldırdı, biz de hızlanamadığımız için ayağımızın altında sıçrayarak ve bizi attan indirmeye veya ısırma çalışıyorlardı. Ben tabancamı çıkarıp ateşlemeye hazırlandım. Arkamda koşmakta Ahmet benim köpekleri vurmam için yalvardı. Ancak bir köpek neredeyse eğere (atlarımız Türk atları idi, yani yüksek değildi) kadar sıçramıştı ve oldukça tehlikeli durum oluşmuştu. Ben de ağzının içine vurdum ve öldürdüm. Birkaç çoban yolun diğer tarafından koşuyordu ve köpekleri kovmaya çalışıyordu. Atış yapıldıktan sonra kaba küfürler ve tehditler yağdırmaya başladılar. Biz sağ salim kaçmayı başardık, sonra atları yavaşlattığımızda Ahmet bana iki ay öncesinde bu civarda İtalyan askerî ataşesinin avlandığını, ona da köpeklerin saldırdığını söyledi. Kendini savunurken köpeklerden birini öldürmüş, ancak kendisi de gaddar çobanların kurbanı olmuştu. Çobanlar onun tüfeğini zorla alıp kırmış ve kendisini de öldürmüşler. Elçilik soruşturma açmış, içlerinden suçlu bulunan üçü asılmış. Başka bir zaman Çiçagof ile Asya Yakası'nda çalışırken

Filburnu istihkâmı yakınlarında kumların üzerinde yemek yiyorduk. Bu sırada bizi tüfekli 4 asker ablukaya aldı. İçlerinden kıdemlisi bizim ajanlık şüphesiyle tutuklandığımızı söyledi. Sanırım bizi takip ediyorlardı ve bizim avcılık hareketlerimiz şüphelerini çekmişti. Çiçagof, kendisinin askerî ataşenin yardımcısı olduğuna dair belgesini ve avlanma ruhsatını gösterdi. Ben de pasaportumu uzattım. Uzun süre uğraştırdıktan sonra bizi salıverdiler, ancak titiz bir şekilde üst başımızı aradılar. Üçüncü olay en kötüsüydü. Boğaz'ın kuzeyinde projesini hazırlamakta olduğum savunma üssünün batı yönünün incelemesini tamamladıktan sonra Kilyos Kalesi'nin karşı kıyısından bir verst mesafedeki tepede duruyordum. Burasından her taraf çok iyi gözüküyordu. Yüksek, ancak ince surları ve kuleleri olan bu eski kale çok güzeldi ve topçu kuvvetleri olmayan saldırılara uzun süre dayanabilirdi, ancak deniz tarafından o zaman en modern olan gemi topları karşısında zayıf kalıyordu. Ben dayanamadım ve kalenin surları ve genel görüntüsünün küçük çizimini yaptım. Bu resimleri koncumun içine yerleştirmiştik ki üç silahlı piyade tarafından ablukaya alındım ve tutuklandığım söylendi. Kale civarında ne yaptığım sorsuna Kilyos yakınlarında karaya oturan gemiyi gösterdim ve oraya götürmesi için kayık talep ettim. (Kilyos Kalesi'nin batısında bizden bir verst gibi bir mesafede karaya oturmuş büyük gemi görünüyordu, etrafında birkaç kayık ve onu karadan çıkarmaya çalışan römorkör vardı. Geminin yazısını ayırt etmek zor olsa da şekline göre onun Rus gemisi olduğunu tahmin etmek mümkündü. Aniden gelen bu fikir beni kurtardı. Kendi aralarında uzun uzun tartıştıktan sonra bana buna Kilyos'da yaşayan İngiliz albayının karar vereceğini söylediler. Benim üzerimi aramadılar ve makamını daha sonra öğrendiğim Karadeniz gemi kılavuzlarının başkanı olan İngiliz subayın bulunduğu kaleye götürdüler. Dışarıya bana şüpheyile bakan uzun boylu bir İngiliz çıktı. Biz Fransızca konuştuk. Ben ısrarla karaya oturan gemiye ulaşmak için kayık istedim. Biraz düşündükten sonra İngiliz beni getiren askerleri geri gönderdi ve beni yan odaya davet etti. Burada masa üzerinde İstanbul Boğazı'nın bir kısmı ve Karadeniz kıyılarının büyük haritası vardı. Haritanın üzerinde çok sayıda çizgiler ve işaretler vardı. Beni haritanın yanına getirerek İngiliz subay İstanbul Boğazı sularının iki akıntısı olduğunu, üst tarafta Karadeniz'den Marmara Denizine akan, altta Marmara Denizinden Karadeniz'e akan akıntılar hakkında anlattı. Bana Karadeniz'in alt tarafındaki akıntıların zorluğunu, bu akıntının bazen kıyı boyunca çok hızla aktığını ve burada yüzen gemileri yavaşlattığını söyledi. Kendilerinin 15 sene boyunca topladığı araştırmalara dayanarak karaya oturan geminin kaptanını savunmaya başladı. Ona göre, dün gece kasırğa olmuştu. Kaptan, İstanbul Boğazı'na girerken açılı doğru hesaplamıştı, ancak karşı akıntının hızını hesaba katmadığından dolayı 9 verst mesafeyi yanlış hesaplamıştı. Bize ilk önce bir, sonra ikinci kadeh sıcak şarap getirdiler ve biz dostça ayrıldık. Bana İngiliz'in kayığı hazırladılar. Vedalaşırken bana kartvizitini verdi, ben de cevap olarak Aleksandr Nikolayeviç Yalozo yazısı bulunan deri eldivenimi bıraktım.

Gemide ulaştığımda daha da aptal duruma düştüm. Rus Gemicilik ve Ticaret Şirketinin gemisi yük gemisi idi, ancak birkaç tane yolcusu da vardı. Kaptan da dahil olmak üzere hepsi bana soru işaretiyle bakıyordu. Şansıma, geminin isminden onun çıkartma yapılması durumunda Savunma Bakanlığına verilmesi gereken gemilerden biri olduğunu hatırladım. Bu konuda kaptanla birkaç cümle konuştuktan ve onun bağlı olduğu şirketin üst düzey isimlerini söyledikten sonra güvenini kazandım. İngiliz'den aldığım akıntılar hakkındaki bilgimi memnuiyetle karşıladı, böylece kendini aklamayı kolaylaşmıştı. İkinci römorkör gemi geldikten sonra kurtarma operasyonu başarıyla sonuçlandı. Ben çalışmaların tamamlanmasını bekledim

ve onlarla birlikte Büyükdere'ye kadar geldim. Onların karaya oturduğu kıyı kumsaldı ve taşlar yoktu, dolayısıyla gemi hasar almamıştı. Odessa'ya döndükten sonra şirketin yönetim kurulunda olan Amiral Jandra'ya Kilyos'taki olayı anlattığımda bana gülerek İngiliz subayın beni şirketin temsilcisi olduğunu sandığını söyledi. Nitekim, ciddi bir kazalarda şirket olayın incelemesi için iki temsilci gönderiyordu: biri resmî, diğeri de gizli. Çünkü, bazen yüksek miktarda sigorta parasını alabilmek için yüklerin kasıtlı şekilde batırıldığı durumlar da oluyordu...

Rusya'nın üs olarak kullanması için seçeceğim bölgeyi incelerken dikkatimi iki eski yapı çekti. Birisi Roma döneminden kalma su kemeri idi. Bununla İstanbul'a tatlı su kaynakları ve göllerden su getiriliyordu, devasa kalıntıları Belgrad Ormanı boyunca (Büyükdere'nin batısında 20 verst, İstanbul'un kuzeyinde 25 verst mesafede) bulunuyordu. Diğer eser ise bana söylendiğine göre Hıristiyan çağının ilk yüzyılına aittir. Bu granit taşlardan yapılmış büyük manastır, belki kale ya da şato, Asya Yakasındaki Anadolu Kavağı köyü yakınlarında yüksek dik kayalıkta bulunuyordu.¹⁷ Yapının içine girince ben bu binanın gözetleme noktası olarak kullanılması için çok uygun olduğu fark ettim, ayrıca onun tabyaya dönüştürülmesi de zor olmayacaktı. Onun bir kusuru suyun olmaması idi. Diğer bir kusuru da 15 asır boyu zaptedilmez olan kalın duvarları modern top ateşine dayanmayabilirdi. Sonunda çevre çizgisi şu şekilde olan bölgeye karar kıldım. İstanbul Boğazıyla bölünmüş ön tarafı 20 verst, denize dayanan iki yanı 10 verst uzunluğundaydı. Ön tarafın merkezi iki noktası olarak Boğazın batı kısmında Büyükdere, doğusunda da Beykoz'u belirledim. Üssün sol tarafı Riva Deresi ağzında denize dayanıyor, sağ tarafı da Boğaz'ın girişine 10 verst uzaklıktaki kıyıya dayanacaktı. Türklerin en güçlü istihkâmları o zaman Rumeli Kavağı ve özellikle Anadolu Kavağı idi. Ayrıca, Avrupa Yakasında Sarıtaş¹⁸ ve Büyükliman'da, Asya Yakasında da Keçilik ve Filburnu'da istihkâmlar inşa edilmiştir. İstanbul Boğazına çıkartma yaparken bu istihkâmlar 1886'da çok ciddi engel oluşturmazdı. Toplar açık bir şekilde mazgallara yerleştirilmişti, dolayısıyla kolayca gemi toplarıyla yok edilebilirdi. Deniz kıyısına çıkartma yapılarak İstanbul Boğazı kıyısındaki tepeler ele geçirildiği zaman bu istihkâmlar arkadan ele geçirilebilirdi. Bu bölgede istihkâmlar yapılmasını planlarken etrafın temizlenmesi, üzümlüklerin kesilmesi, bazı binaların yıkılması gerektiğini de not almak gerekli oldu. Üs yapacağımız bölge meskun olmayan, suyu az, derin vadilerle dolu ve ulaşımı zor bölgeydi, ancak peş peşe takip eden istihkâmlar kurmaya müsaitti. Bu bölgenin büyük kısmı seyrek meşe ağaçları ile kaplıydı. İyi bir gayretle ve ciddi bir kaynak ayrılmak suretiyle benim seçtiğim bölge güçlü, ele geçirilmesi zor üs yapılabilirdi. Ayrıca İstanbul Boğazı'nın her iki kıyısındaki mıntıkların savunulması için her biri üç tümen piyade ve süvari birliğinden oluşan iki kolorduya ihtiyacımız olacağını hesapladım. Barış zamanında ise bu Rus Boğaz Kalesini savunmak için topçu kuvvetleri ve süvari alayıyla bir piyade tümen yeterli olurdu.

Zaman geçtikçe Alman uzmanların talimatlarıyla Boğaziçi istihkâmları daha da güçlendirilmektedir. Ve benim İstanbul Boğazında yaptığım çalışmalardan 25 sene sonra belirlediğim mevzileri ele geçirmek daha da zorlaştı. İstanbul Boğazı'nın en dar noktası olan Anadolu Kavağı ve Rumeli Kavağı arasında 1911'de iki mayın istasyonu kuruldu. Anadolu

¹⁷ Büyük ihtimal Yoros Kalesi olabilir.

¹⁸ Türkçe kaynaklarda Sıraş olarak geçiyor.

Kavağı istihkâmında kalibresi 24 ve 15 sm.'lik 16 top var. Rumeli Kavağı'na da 28 sm.lik toplar yerleştirildi. Beykoz ve Anadolu Kavağı arasındaki tepede¹⁹ 28 ve 15 sm.'lik 17 top yerleştirilen güçlü kale yapıldı. Diğer bataryalar da güçlendirildi. Örneğin benim tutuklandığım Kilyos limanındaki kalede 15 sm. kalibrelik 7 top var v. s. Buna rağmen ben Türkiye ile barış anlaşmaları yapılacağına, benim belirlediğim mevzilerin Boğaz'ın o kısmıyla birlikte Rusya'ya verileceğine ve bu şekilde Rus Cebelitarık'ı olacağına inanıyorum. Rusya'ya İstanbul da, Çanakkale Boğazı da lazım değildir. Türkiye'nin hamisi olarak Rusya, İstanbul'un serbest ve savunmasız bir şehir olması, Çanakkale'deki istihkâmların kaldırılması için taleplerini ortaya koyabilir. Karadeniz'e İstanbul Boğazı'nın anahtarlarını aldıktan sonra Rusya'nın artık kuzey kıyılarını savunmasına gerek kalmayacak. Nikolayef, Sivastopol, Kerç, Batum Kaleleri kaldırılabilir. Karadeniz'de askerî donanmanın güçlendirilmesi de durdurulabilir.

Türkiye'deki son birkaç günüm Konstantinopolis'te askerî ataşemiz Vladimir Nikolayeviç Fillipof ve eşinin evinde geçti. Ben aldığım notlarımı düzenledim ve yorucu çalışmalarımın sonra dinlendim. Prens Adalarını ziyaret ettim, Nisan ayının sonunda da Odessa'ya geri döndüm. Odessa'da askeri kıyafetlerimin gönderilmesini bekleyerek birkaç gün geçirdim. 25 Nisan'da artık Sivastopol'daydım. Burada benden İnşa edilmekte olan tüm Rus istihkâmları teftiş etmem istendi. 1886 Nisan'ın sonları veya Mayıs'ın başlarında Sivastopol'e Çar III. Aleksandr teftiş için geldi ve istihkâmların tamamlanan çalışmalarını inceledi. Yanında Savunma Bakanı General Roop ve yerli yöneticiler vardı. Sivastopol koyunda Çar, denizaltının denemesine katıldı. Bu çok küçük bir denizaltı idi, onun suya daldırılması ve geri çıkarılması çok büyük zorluklarla yapıldı. Yine de bu askeri denizaltısı için ilk tecrübe idi. Çar, tüm gördüklerini dikkatli şekilde inceleyerek sorular soruyordu. Mütevaziliği ve sakinliği ile herkesde çok güzel izlenim bıraktı.

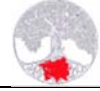
Petr Semenoviç Vannovskiy²⁰ benim İstanbul Boğazı'ndaki çalışmalarım hakkında raporumu dinledikten sonra fikirlerimi desteklediğini bildirdi. 5 Mayıs'ta raporumun Majestelerine iletildiğini ve bana teşekkürlerini sunduğunu söyledi, ancak başka bir şey eklemedi. Sanırım, Majesteleri Sivastopol'deki deniz ve kara birliklerini inceledikten sonra bizim ciddi bir çıkartma yapmak için henüz hazır olmadığımızı ikna olmuş olabilir.

SONUÇ

Çarlık Rusya'nın İstanbul ve Boğazları işgal planları için A. N. Kuropatkin'in raporlarından yararlanması gerçekleşmedi. Bunun başlıca sebeplerinden biri de Kuropatkin'in kendisinin de itiraf ettiği gibi Rusya'nın askeri gücünün İstanbul'a denizden çıkartma yapmak için henüz hazır olmaması idi. Ancak bu Rusya'nın Boğazları işgal politikasından vazgeçtiği anlamına gelmiyordu. Bu mesele sonraki hükümdar Çar II. Nikolay'ın döneminde de sürekli gündemdedi. Karadeniz donanmasının güçlendirilmesi devam ediyordu, Batı devletleri ile ittifak arayışları devam etti. Osmanlı Devleti'ndeki Rus elçiliği ise, gizli çalışmalarını sürdürdü. 1892, 1895 yıllarında Rusya'nın İstanbul'daki elçisi Nelidov, Çar II. Nikolay'a birkaç defa

¹⁹ Rusça metinde Mador Tepesi olarak yazılmıştır. Böyle bir tepenin olmaması yazım hatası yapıldığını düşündürmektedir. (G.K.)

²⁰ Dönemin Rusya Savunma Bakanı.

dilekçe sunarak İstanbul ve Boğazların işgali için uygun zamanın geldiğini defalarca dile getirdi. Elçi, Boğazların İngiltere'nin eline geçmesinden endişeleniyordu ve bu kutsal vazifenin Rusya'nın hakkı olduğunu düşünüyordu. Rusya'nın İstanbul'a çıkartma yapması olasılığı batıda da tartışılmaktaydı. (Keleş, 2009:94). 1894'te yayınlanan Alman Yüzbaşı Stenzel'in Rusların sıcak denizlere çıkabilmek için neler yapması gerektiğine dair bilgiler içeren "İstanbul'a en kısa yol" risalesi de bunlardan sadece biri idi.²¹ 1896'da Peterburg'daki gizli toplantıda uygun zaman oluştuğunda İstanbul'a çıkartma yapılması için karar alınmıştı. Ancak Rusya'nın güçlenmesini istemeyen batı devletlerinden, özellikle İngiltere donanması engel olabileceği ihtimali ve iç karışıklar Rusya'yı bu arzusunun bir süreliğine daha da ertelemeye mecbur bırakacaktı. 1911'deki Osmanlı istihkâmlarından bahsetmesi Kuropatkin'in, bu anılarını Birinci Dünya Savaşı öncesinde yazdığını göstermektedir. Belki yaşlı general İstanbul Boğazlarına sahip olma fırsatının tekrar geldiğini düşünmüştür.

REFERENCES

- Alex Marshall (2006), *The Russian General Staff and Asia (1800-1917)*, London, 2006.
- Mehmet Saray (1994), *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1775-1875)*, Ankara.
- Serkan Yazıcı, M. Bilal Çelik (2008), "Türk Tarihinde Bir Rus General: Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin (1848-1925)", *SAÜ Fen-Edebiyat Dergisi*, s. 233-245.
- Erdoğan Keleş (2009), "Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşısı Stenzel'e Göre İstanbul'a En Kısa Yol)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XXVIII, Sayı: 46, Ankara, Eylül, s. 89-142.
- Süleyman Kocabaş (1989), *Kuzeyden Gelen Tehdit. Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, Vatan Yayınları, İstanbul.
- Semanov. S. N (1972), Makarov, Moskva.
- Timoşçuk. V (1914), *Zapiski Grafa N. P. İgnat'yeva o Ego Prebyvanii v Konstantinopole v 1864-1876 g. // Russkaya Starina*, no.4. 1914.
- Avdeev V. A (1995), *Ternovy Venets Generala A. N. Kuropatkina // Voyenno-İstoriçeskiy Jurnal*, no. 4.
- Serap Toprak (2013), "Bulgaristan'ın Bağımsızlığında Rusya'nın Rolü" // *History Studies*, Volume 5, Issue 6, November, p. 131-147.
- Grebtsova. İ. S (1997), "İstoçniki İzuçeniya İstorii Aktsyonerskoy Kompanii ROPiT" // *Zapiski İstoriçnogo Fakultetu Odeskogo Derjavnogo Universitetu im. İ. İ. Menşikova*, Odesa, no.4, s. 166-172.
- Akdes Nimet Kurat (1999), *Rusya Tarihi*, Ankara.

²¹ Bu risalenin tercümesi için bkz: Erdoğan Keleş, 2009, s. 89-142.